

ערכים

כמה הבחנות יסוד

מאת: ישראל שורק *

1. על מקור המושג ודרכי השימוש הרווחות בו

המילה ערך, גם בשפות אירופיות וגם בערבית, עיקרה שווי ובעיקר שווי כספי. כך למשל ויקרא כ"ז ובמקומות רבים במקרא (יש למילה בעברית גם משמעות אחרת, סדר, והשורש שלה משמש גם בהקשרים של מדידה ואומדן (evaluation)). הרחבת המושג אל מעבר לתחום הכספי לתחומים אחרים, ובעיקר אל האתיקה, נעשתה במאה ה-19. ערך הוא אפוא קנה מידה להערכה, כלומר לקביעת עדיפות מפורשת או מובלעת כגון "טוב", ראוי", "מועיל", אם כי ערכים יכולים להיות גם שליליים, שכן גם "רע", "מזיק", "פסול" הם קני מידה להערכה (שלילית).

במובן זה הערכה משמשת לא רק במוסר אלא גם בתחומים אחרים: באמנויות (למשל: יפה או מכוער), במדע (למשל: תקף או בלתי תקף), בדת (למשל: קודש או חול), במשפט (למשל: אשם או זכאי) וכולי.

ואולם, לא ניתן להתכחש למישור השגור שבו נתפסים ערכים בימינו, המישור האתי. על כן נבהיר כי ערכים משמשים באתיקה (לרבות האתיקה הפרופסיונאלית) בשלושה מובנים:

א. **ערכים כמצפן כללי:** אמת, נאמנות, נדיבות, כבוד-אדם- יכולים לשאת עימם מטען אינטואיטיבי ובלתי מבואר, ועל כן בהכרח עמום במידה מסוימת. ואולם, למרות עמימותם המעשית של ערכים המהווים מצפן כללי, ניתן לומר שהבנה אינטואיטיבית של ערך אינה פתוחה לכל פרשנות אפשרית. במובן זה של המילה, דווקא טוב שיתקיים טווח פרשנות רחב לערך. כלומר שיתקיים מגוון חלופות אפשריות שיכול להניח את הדעת. חישובו למשל על "אהבת מולדת".

ב. **ערכים כצו מוחלט:** בדרך כלל, צווים מוחלטים ינוסחו דרך השלילה "לעולם ובשום נסיבות אין להשפיל אדם בכוונה תחילה", "אין לפגוע בבני אדם אשר לא נשקפת מהם סכנה לאחרים או לעצמם". בחוק הפלילי אנו מוצאים תרגומים מעשיים לערכים אשר החברה מבקשת להפכם למוחלטים דרך איסורים. אין לרצוח, אין לגנוב, אין לשקר בהליכים משפטיים, אין להפר חוזים וכיו"ב. במקורותינו ניכר ניסיון לנסח צווים מוחלטים דווקא על דרך החיוב: "ואהבת לרעך כמוך", "הוזה דן כל אדם לכף זכות", יהא ממון חברך חביב עליך כשלך", אולם ברור שבניסוח החיובי העמימות ורב- המשמעות חזקות מאלה שבניסוח השלילי, "האיסור".

* עיבוד למאמר "אקסיוולוגיה" (תורת הערכים), מאת שמואל שקולניקוב וישראל שורק, צמתים, 2006). עיבוד זה מוקדש לזכרו של מורי וחברי, פרופ' שמואל שקולניקוב (1941-2014)

ג. **ערכים ככללים, עקרונות, שקובעים התנהגות:** זהו המובן הנפוץ ביותר של המילה "ערכים", ופירושו הוא שערך אשר אני מכיר בו ואוחז בו ברצינות מחייב אותי לנהוג על פיו כברירת מחדל, דהיינו עד אשר יתנגש בערך אחר אשר גם בו אני אוחז ברצינות.

2. המתח בין עובדות לערכים

הפילוסוף הסקוטי דייוויד יום (1711-1776) הבחין בין עובדה לבין ערך. כלומר, בין קביעת מצב עניינים (is) לבין קביעה של מה שראוי שיהיה (ought). לדעת יום והרבה פילוסופים אחריו שתי קביעות אלה שונות לחלוטין זו מזו ולא ייתכן מעבר מן האחת אל האחרת. מה שנובע מן ההבחנה של יום הוא שממחקרים פסיכולוגים, רפואיים ואחרים לא ניתן להסיק – כשהם לעצמם – על חיובים בתחום המוסר. יש הטוענים שמושג המצווה היהודי מדגים יפה את ההבחנה שבין עובדות לערכים. "לא יאמר אדם אי אפשי (אין רצוני) לאכול בשר בחלב... לבוא אל העריות אלא אפשי (כלומר בהחלט קיים לעתים רצון כזה), ומה אעשה ואבי שבשמיים גזר עלי" (ספרא, פרשת קדושים).

יש חולקים על הבחנה נוקשה זו של יום, אך היא אחת המרכזיות באתיקה בן זמננו וקשה לקיים דיון אתי רציני מבלי להתייחס אליה. כך, למשל, יש הטוענים שעצם הפנייה למסד נתונים כזה או אחר, לעובדות מתחום המשפט או הפסיכולוגיה ואפילו ההתבוננות במציאות עצמה כבר מסגירות העדפות ערכיות של המתבונן. אם טענה זו נכונה אזי אי אפשר לקיים את ההבחנה החותכת בין ערכים לבין עובדות, אבל בה בעת מתחזקת טענתו של יום שאי אפשר לנמק העדפות ערכיות או הנחיות לפעולה על בסיס ערכי דרך פנייה לעובדות לבדן.

3. ערכים אינטרינזיים (עצמיים) מול ערכים אקסטרינזיים (חיצוניים)

הבחנה חשובה שנעשתה כבר בידי אפלטון היא ההבחנה בין ערכים אקסטרינזיים לבין ערכים אינטרינזיים: יש מה שרוצים בו למען עצמו ויש מה שרוצים בו למען משהו אחר. כסף למשל, הוא ערך חיצוני מפני שרוב האנשים רוצים בו כדי להשיג בהווה או בעתיד תכליות אחרות. מי שרואה בכסף ערך פנימי (אינטרינזי) מהווה לא אחת מושא לצחוק. הדוגמה הקלסית לטיפוס כזה היא "הקמצן" מאת מולייר. גם בריאות היא ערך חיצוני (אקסטרינזי) מפני שאנחנו רוצים בה כדי שנוכל לממש את אנושיותנו: לאהוב, לפעול, לחלום. מן העובדה שאנחנו רוצים בערך כדי להשיג דברים אחרים אין כדי לרמז שהוא פחות חשוב בעינינו.

הוגה אמריקאי בן המאה העשרים, ג'ון דיואי (1859-1952) טען שאין בעצם ערך אינטרינזי זולתי החיים עצמם, שכן כל תכלית אינה אלא אמצעי לתכלית אחרת. לעומתו סבורים הוגים אחרים, בעיקר מזרם שנקרא פילוסופיית הקיום (אקזיסטנציאליזם) שיש ערכים שאנחנו רוצים בהם כשהם לעצמם או לחלופין- איננו מעוניינים בנימוק בשעה שהם מתקיימים. אחרים סבורים שיש ערכים שאנחנו רוצים בהם כשהם לעצמם או לחלופין- איננו מעוניינים בנימוק בשעה שהם מתקיימים. "יש דברים שאנשים הגונים אינם עושים". סוף פסוק.

4. ערכים כתביעה למימוש במציאות

הפעילות המוסרית כוונתה להביא לעולם את המעשה הטוב או את האדם הטוב. ערכים מוסריים הם סוג מסוים של ערכים, באשר הם נושאים עימם תביעה להגשמתם. ערך היופי, למשל, אינו תובע דבר מן המתבונן. יצירה יפה או מראה יפה אפשר שימשכו תשומת לב או יעוררו התפעלות, אבל אין הם תובעים התנהגות מסוימת. הרי אין אנו חייבים להאזין למוסיקה יפה או להתבונן בנוף יפה ובוודאי שאיננו חייבים להתפעל מהם. כך גם ערך היעילות: ערך זה מדריך אותי רק אם אני רוצה להשיג בדרך הקצרה או הטובה ביותר מטרה מסוימת שבה מדובר. אם אני רוצה לכתוב בעיפרון באופן בהיר וקריא ראוי שאחדד את העיפרון...

אבל **ערכים מוסריים תובעים את הגשמתם ללא קשר לתכליות שלי**. האיסור לשקר או לגנוב או החובה להימנע מלהפריע לאחרים לקדם את אושרם חלים על כל אדם באופן שווה, לפחות לכתחילה. נראה בהמשך שכל שאדם מצטיין יותר בתפקידו וככל שיכולתו להשפיע על רווחת בני אדם גדולה יותר- כן גדלות החובות המוסריות שחלות עליו. ואולם גם טענה אחרונה זו היא בבחינת כלל מחייב. גם אם מתקיימת לגביה מחלוקת הרי זו מחלוקת בנוגע לתוכן של ערך כזה או אחר ולא בנוגע לאופן ההתבוננות בערכים.

5. ערכים שאין בסיס משותף להשוואה ביניהם*

טענה שכיחה אודות ערכים היא שאין אמת מידה משותפת בין ערכים שונים. כלומר, לא ניתן להשוות בין ערכים שונים ולקבוע את יחס ההירארכיה ביניהם, מפני שאין שום יחידה משותפת שבעזרתה אפשר ללמוד או להעריך אותם אלה מול אלה. חוסר התיישבות הדדי בין ערכים יכול להיות מיוחס לערכים בתוך אותה מערכת או למערכות ערכים שונות. דוגמה למקרה הראשון עשויה להימצא בתועלתנות: שני רופאים, שמסכימים שעקרון התועלת צריך להיות מוביל במקרה מסוים, אך אחד מהם יבין תועלת כ-"אושר" והאחר יבין אותה כהרמוניה גופנית גרידא. אפילו תהיה הסכמה שאושר הוא עקרון מוביל- גם אז אפשר לייחס את האושר ליכולת להפיק הנאה ובה בעת אפשר לייחס אושר להשתחררות מאשליות ולהשלמה עם ההכרח. דוגמה למקרה השני יכולה להיות העדפה של שוויון וצדק כעקרון מרכזי בניהול יחידה רפואית מול העדפה של הרמוניה ויחסי אנוש בניהול אותה יחידה עצמה. דרך אפשרית לגישור בין פערים מן הסוג הראשון או מן הסוג השני היא בירור טיבן היסודי של מחלוקות והבנת מקורות אי ההסכמה. במסגרת ארגונית הירארכית די בהכרה בלגיטימיות של עמדות מוסריות שונות. אין הכרח שהכרעה בדילמות מוסריות תתבסס על הסכמה כללית, אף שהסכמה כללית על טיבן של מחלוקות מוסריות היא עצמה ערך מוסרי חשוב (וגם מועיל).

6. שאלת העקיבות

* בז'רגון הפילוסופי: אינקומנסורביליות, דהיינו היעדר בסיס משותף להשוואה

בשעה שאנחנו מדברים בערכים, בשעה שאנחנו פועלים עם ערכים, בשעה שאנחנו מעריכים את מעשיהם של אחרים, אנחנו נוטים לתבוע עקיבות. כלומר, אנחנו מצפים שאנשים ינהגו באופן דומה בצמתי החלטה שונים, אם אותם ערכים משתקפים באותם צמתיים. אנחנו מצפים מאנשים שלא יחזיקו בעקרונות סותרים, אלא אם כן הם מעמידים אותם בהירארכיה מסוימת. סוקרטס (399-469 לפני הספירה) ראה בעקיבות דרישה עליונה של המוסר. לדעתו ולדעת פילוסופים רבים לא תיתכן סתירה בין ערכים, והאדם הוא מוסרי בה במידה שהוא מצליח להימנע מסתירה בין ערכיו. עקיבות היא דבר הכרחי בכל שיטה מוסרית והיא מאפשרת לומר ביושר שהאדם "ניחן בהשקפת עולם מוסרית" אך היא מהווה גם ערך בפני עצמה. בלעדיה האדם עלול להצטייר כקפריזי וכחסר חוט שדרה מוסרי. אולי אפילו חסר זהות. אלמלא ייחוס מובלע של עקיבות לכל הבריות, מן הנמנע היה לתכנן פעילות אנושית אפילו לטווח הקצר. לא זו אף זו: העקיבות היא בעצם תנאי ליציבות חברתית כאשר מדובר בקולקטיב וליושרה כאשר מדובר ביחידים. בנוסף, הרי ערך הוא במהותו סוג של כלל, וכל כלל תובע יציבות ועקיבות בהפעלתו, שאם לא כן לא היה כלל.

מצד אחר קיימת עמדה לפיה העקיבות בעייתית מבחינה מוסרית, או לפחות עלינו לתפוס אותה באופן שאינו מחמיר. העקיבות אינה קטגוריה דיכוטומית: או שהיא קיימת או שאינה קיימת. מדובר בשאלה של דרגה. של כמות. לא שאלה של מהות. הפילוסוף הפולני לשק קולקובסקי טוען שעקיבות מוחלטת היא קנאות חסרת פשרות. פירושה הירארכיה נוקשה של ערכים, למרות שערכים שונים מתנגשים אלה באלה לעתים קרובות (למשל אמירת אמת מול שמירה על כבוד הזולת). הירארכיה נוקשה מתנכרת בהכרח להקשר שבו צצה הבעיה המוסרית ולייחודם של הפרטים והנסיבות. כדי להימנע מרובוטיזציה של האדם ומנוקשות חסרת רגישות להקשרים, עלינו להימנע מעקיבות ולפחות מעקיבות חמורה. חוסר עקיבות, או עקיבות במובנה הרך פירושו סובלנות, הכרה בריבוי ובניגודיות שבועלם, שלילת הזכות להביס את המורכבות האינסופית של החיים האנושיים.

ובכל זאת, גם שוללי העקיבות החמורה גורסים שישנם "מצבים אלמנטאריים" שבהם אין כל שיקול דעת באשר לפעולה הנדרשת. מצבים אלמנטאריים הם אותם "דגלים שחורים" המתנוססים מולנו, "שדוקרים את העין ופוצעים את הלב" ולגביהם עלינו לפעול בקשר ישיר עין-לב ללא תיווך של שיקולי דעת ותחשיבים. כזה הוא המצב, אומר קולקובסקי, כאשר אנו פוגשים אדם מזה רעב ובידינו לחם.

7. ערכים אוניברסליים מול ערכים פרטיקולריים

יש הטוענים, כי אין שני מצבים זהים, ולעולם אין לדעת אילו היבטים רלוונטיים להשוואת שני מצבי עניינים. לגישות אלו קוראים גישות יחסיות או סיטואציוניות. כל "סיפור", כל מצב עניינים, צריך להידון לגופו, ללא אפשרות להחיל עליו קני מידה כוללים. למרות הסבירות של גישות אלה והעובדה שהן נתפסות כמובנות מאליהן בהקשרים פוסט מודרניים, הריהן מקשות מאוד על הדיון המוסרי ואולי אף מונעות אותו לחלוטין. גישתו של אדם המחזיק בתפיסה שאין תוקף אוניברסלי לערכים מוסריים יכולה להישען על קהילה או תרבות מסוימת "אצלנו זה ככה", והיא יכולה להיות מונחית סיטואציה "בנסיבות הללו החלטתי כך, אך אם ישתנה מרכיב אחד של ההקשר, אפילו לא מרכזי, ייתכן שאחליט אחרת.

רוב התורות המוסריות בתולדות הפילוסופיה נתפסו כבעלות תוקף כולל (אוניברסלי). אצל הפילוסוף קאנט (1724-1804) חורגת כלליות זו מגבולות האנושי והיא חלה על כל יצור בעל תבונה. אפילו הפילוסופיה התוצאתנית, זו שטוענת כי מבחנו של המעשה הטוב הוא התוצאה הטובה, יוצאת מהנחות אוניברסליות. למשל: "רגש הכבוד העצמי ניתן לכל בני האדם". או: "כל אדם שואף לאושר".

ניתן לומר כי גם חסידי הגישות הסיטואציוניות יסכימו כי לא ניתן יהיה לנמק שום הכרעה מוסרית מבלי להניח הנחות כלליות שיחרגו מן ההקשר הספציפי, למשל אלה הנוגעות לשנאת ההשפלה או לכמיהה לאהבה המשותפות לכל אדם.

8. כאשר ערכים מתנגשים אלה באלה

ערכים עשויים שלא לעלות בקנה אחד אלה עם אלה. נבחין בין שתי אפשרויות: האחת, שבה עלינו למצוא שביל זהב בין ני ערכים, והקושי הניצב בפנינו הוא על מה נשים את הדגש או על המידה שבה ניאלץ למצוא פשרות בין שני ערכים או ותר. השניה, הקשה יותר, שבה נהיגה על פי ערך מסוים מונעת נהיגה על פי ערך אחר, שגם בו מחזיק אותו אדם. והנה, ערכים יש להם תביעה פנימית לכוליות. הערך "כנות" למשל (במקראה שלנו מדובר במרכיב הכרחי של יושרה), כשהוא לעצמו אינו סובל את השקר ואין כרוכות בו, כשהוא לעצמו, נסיבות הפוטרות את המחזיק בו מאמירת אמת תמיד. ובאותו האופן, ערך השמירה על חיי אדם אינו מניח כשלעצמו, נסיבות שבהן יש לוותר עליו. המחזיק בערכים שונים יכול, במצב של קונפליקט בין ערכים, להעדיף באופן חד משמעי את אחד מהם ובכך "להוציא" את האחר מן "המשחק". אולם בכך שעלינו להכריע בין ערכים מתנגשים בהקשר נתון, אין פירושה שהערך הנבחר יתפס כעדיף באופן ממשי על פני האחר. ייתכן למשל, שנעדיף כהרעה ערכית לשהות עם בן משפחה שחלה על פני הליכה לעבודה באותו יום. אולם הכרעה זו אינה מחייבת אותנו לעשות כן גם למחרת, ולא ניתן יהיה להאשימו בחובר עקיבות.

אחיזה בערכים פירושה להכפיף את האינטרס האישי והמידי למרותם של כללים, אך כאלה שהמוחלטות שלהם מוגבלת בהיקפה. כלומר, ערך יגבר תמיד על שיקולי נוחות אישית, אך לא יגבר תמיד על ערך אחר. יש שיטענו כי עלינו לגבש לעצמנו הירארכיה של חשיבות בין ערכים. רות גביזון, למשל, טוענת כי לעתים לא ניתן לחתור לפשרה בין ערכים ועלינו להיות מסוגלים לנמק איזה מהם "מוציא" את משנהו במקרה של התנגשות. למשל, העדפת עקרון החירות על פני עקרון התועלת או על פני עקרון השוויון כל אימת שמתקיימת התנגשות ביניהם.

9. הבחנה בין עקרון התועלת, עקרון החובה ואתיקה של מידות טובות

מוסר שמבוסס על תועלת, כלומר מוסר שמזדהה את "הטוב" עם "תוצאה רצויה" מחזק אינטואיציות אנושיות מסוימות, לבטח באטמוספירה חברתית מעשית - צרכנית כשלנו. תועלתנות היא תיאוריה של מחויבות לתוצאה טובה, נניח אושר או תחושת ביטחון, וכל פרקטיקה נבחנת במונחי הצלחתה לממש את התוצאה הטובה הזאת. לפנינו סוג של נוסחה, שתכניה יכולים להשתנות לפי הזמן, המקום והנסיבות. אחד החסרונות

המובהקים של עקרון התועלת הוא המתח בינו לבין אינטואיציות מוסריות בסיסיות. האם נהיה מוכנים לפעול כנגד עקרונות הצדק, למשל, כדי להשיג "תוצאות טובות"?

מוסר שמבוסס על תודעת חובה ועל כללים בהירים של "ראוי", "צודק" וכדומה, אינו יכול להימלט מנוקשותו במקרים רבים בהם ערכים מצויים בקונפליקט. מדובר בדילמות ששכיחותן רבה והמורכבות שלהם רבה ולפיכך תודעת חובה יכולה להנחות אותנו רק במקרים מובהקים מאוד וחד משמעיים, ובמקרים כאלה אפשר שנוכל להסתמך על האינטואיציה הטבעית שלנו ומה בצע לנו בתחשיבי עקרונות?

בשל הקשיים הללו בשני סוגי האתיקה (של תועלת ושל עקרונות), יש המנסים לקדם שיבה לאתיקה של מידות. באתיקה של מידות הערך המוסרי אינו מיוחס למעשה הבודד אלא לאופי אשר ממנו נובע המעשה. אריסטו, הראשון שניסח תפיסה מוסרית שלמה המבוססת על רעיון זה, טוען: "לא כל מי שעושה מעשי צדק או מתינות הוא צדיק או מתון, אלא רק מי שעושה אותם כמו שעושים זאת הצדיקים והמתונים", כלומר מתוך נטייה נפשית יציבה, היא האופי. עיקרו של המוסר הוא אפוא המידות הטובות, אשר הולכות ונבנות כתוצאה מהרגל, מתרגול של התנהגויות ראויות. מי שירבה לעשות מעשי נדיבות יהא נדיב, מי שירבה לעשות מעשי אומץ יהיה אמיץ, מי שירבה להתגבר על נטיית הכעס שבו יהיה מתון. לעולם אין זה מאוחר מדי לעסוק בתיקון עצמי כזה.

להתחיל מחדש יכול אדם בנשימתו האחרונה

מים ששפכת אל תוך היין לא תוכל לשפוך אותם בחזרה;

מים ששפכת אל תוך היין - לא תוכל לשפוך אותם בחזרה

אבל להתחיל מחדש יכול אדם

בנשימתו האחרונה

ברטולד ברכט